

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

СБОРНИК ДОКУМЕНТИ

ТОМ ПЕТИ
1948–1990 г.

ЧАСТ ПЪРВА

Посвещава се на 130-годишнината
от основаването на Българската народна банка

СОФИЯ 2009 г.

СЪСТАВИТЕЛИ

Румен Аврамов, Христо Яновски

Под общата редакция на **Румен Аврамов**

© Държавна агенция „Архиви“, 2009 г.

© Българска народна банка, 2009 г.

© Съставители: Румен Аврамов, Христо Яновски

© Предговор: Румен Аврамов

ISBN 978-954-9800-76-0

СЪДЪРЖАНИЕ



Част 1

ОПИС НА ДОКУМЕНТИТЕ	7
Използвани фондове	22
Използвани съкращения	22
ПРЕДГОВОР, <i>Румен Аврамов</i>	23
1. СТАТУТ НА БНБ И ПАРИЧНА СИСТЕМА*	39
2. ИНСТИТУЦИОННО РАЗВИТИЕ	175
2.1. УСТРОЙСТВО, БАЛАНСИ И ВЪНШНИ ВРЪЗКИ	177
2.2. АНАЛИЗИ И ПОЛИТИКИ	405
2.2.1. Годишни отчети и доклади на БНБ	405
2.2.2. Виджания на правителството за стабилизацията и икономическата реформа, януари – март 1990 г.	500
2.3. СЛУЖЕБНИ ВЪПРОСИ	542
2.4. БНБ В ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ	665
Показалец на институциите	728
Именен показалец	734
Географски показалец	740
Абревиатури	743



Част 2

ОПИС НА ДОКУМЕНТИТЕ	
Използвани фондове	
Използвани съкращения	
3. КРЕДИТНА ДЕЙНОСТ НА БНБ	
3.1. КРЕДИТИРАНЕ	
3.2. СЕЛСКОСТОПАНСКИ И КООПЕРАТИВЕН КРЕДИТ	
3.3. ЛИХВИ	
3.4. КОНТРОЛ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА И „СИВА ИКОНОМИКА“	
Показалец на институциите	
Именен показалец	
Географски показалец	
Абревиатури	

* Документите, отнасящи се до статута на БНБ и паричната система след 1986 г., са поместени в раздел 4.4. („Банкови реформи след 1986 г.“), доколкото проблематиката за централната банка започва да се обсъжда изцяло в рамките на (и като производна на) промените в цялостната банкова система.



Част 3

ОПИС НА ДОКУМЕНТИТЕ

Използвани фондове

Използвани съкращения

4. ЕЛЕМЕНТИ НА МОНОБАНКАТА

- 4.1. ДЪРЖАВНА СПЕСТОВНА КАСА
- 4.2. БЪЛГАРСКА ВЪНШНОТЪРГОВСКА БАНКА
- 4.3. БАНКА ЗА СТОПАНСКИ ИНИЦИАТИВИ („МИНЕРАЛБАНК“)
- 4.4. БАНКОВИ РЕФОРМИ СЛЕД 1986 Г.

5. ЕМИСИОННА ДЕЙНОСТ

- 5.1. ПАРИЧНО ОБРАЩЕНИЕ, ДЪЛГ НА ДЪРЖАВАТА КЪМ БНБ, ЦЕНИ
- 5.2. ПАРИЧНИ РЕФОРМИ

Показалец на институциите

Именен показалец

Географски показалец

Абревиатури



Част 4

ОПИС НА ДОКУМЕНТИТЕ

Използвани фондове

Използвани съкращения

6. УПРАВЛЕНИЕ НА ВАЛУТНИТЕ РЕСУРСИ

- 6.1. ВАЛУТЕН РЕЖИМ И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА КОНВЕРТИРУЕМАТА ВАЛУТА
- 6.2. ВАЛУТНИ КУРСОВЕ
 - 6.2.1. Рубла
 - 6.2.2. Долар
- 6.3. УПРАВЛЕНИЕ НА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ
- 6.4. РЕЗЕРВИ
 - 6.4.1. Валутни резерви
 - 6.4.2. Златни резерви, продажба на златния резерв (1962–1964 г.), сребро

7. БНБ И ВЪНШНИЯТ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ

- 7.1. ПЛАТЕЖЕН БАЛАНС
- 7.2. КРЕДИТНИ ОТНОШЕНИЯ СЪС СССР, СТРАНИТЕ ОТ СИВ И РАЗВИВАЩИТЕ СЕ ДЪРЖАВИ
- 7.3. ДЪЛГ В КОНВЕРТИРУЕМА ВАЛУТА
 - 7.3.1. Предвоенни дългове
 - 7.3.2. Дългове към съветски, други „братски“ и западни банки

Показалец на институциите

Именен показалец

Географски показалец

Абревиатури

Използвани архивни фондове

ЦДА, ф. 1Б	Централен комитет на Българската комунистическа партия
ЦДА, ф. 117	Народно събрание (след 9.IX.1944 г.)
ЦДА, ф. 130	Държавна планова комисия/Държавен комитет по планиране
ЦДА, ф. 132	Българска народна банка (след 9.IX.1944 г.)
ЦДА, ф. 132П	Българска народна банка (след 9.IX.1944 г.) – поверителен
ЦДА, ф. 136	Министерски съвет (след 9.IX.1944 г.)
ЦДА, ф. 163	Министерство на финансите (след 9.IX.1944 г.)

Използвани съкращения

а.е.	архивна единица
л.	лист
оп.	опис
ф.	фонд
ЦДА	Централен държавен архив

ПРЕДГОВОР

С тази публикация завършва обнародването на корпус документи, свързани с историята на Българска народна банка от основаването ѝ през 1879 г. до 1990 г. Петте тома, издавани в течение на единадесет години¹, съдържат 2522 архивни документа, поместени общо на 5678 печатни страници, които очертават най-съществените моменти и тенденции във финансовото минало на страната. Развитието на БНБ е проследено в детайли и цялостност, с каквито не е представяна публично нито една друга ключова българска държавна институция.

Последният том е необичаен в две отношения. Преди всичко, неговият обем излиза от стандартите, което е лесно обяснимо с продължителността на разглеждания период: покрити са 43 години, т.е. хронологичен отрязък, за какъвто бяха необходими три от предишните сборници. Но много по-важно от количествените параметри е, че за първи път широко се отваря огромна, оградена досега територия от българската стопанска памет. От фондовете на БНБ найяве излизат документални пластове, пазени десетилетия наред от комунистическия режим в дълбока тайна. Достъпът до тях стана възможен едва с решение на Управителния съвет на банката от 1999 г.² и ако те постепенно започнаха да си пробиват път в научния оборот, то пълноценният им граждански живот е мислим само при по-изчерпателно представяне, каквато е именно целта на мащабния проект на Българската народна банка и Държавна агенция „Архиви“.

Не бива да има илюзии, че политическа система, контролирала стриктно архивната и обществената памет, е оставила недокоснати *всички* свои следи. Без съмнение, през годините фондовете са пресявани и прочитвани, или в тях просто не са попадали важни решения. Въпреки това, изваждането найяве на *оставащото* носи значимо познание. Освен безспорно по-богата фактология, запазените документи привнасят важни нови нюанси и разнообразие: открояват се характерни лица и типажки, очертава се по-фина периодизация, излизат скрити институционални и персонални конфликти, систематизират се използваните инструменти, картографират се постоянно изплъзващата се опека над икономиката и появата на виртуални („подземни“, „сиви“) монетарни форми. Новооткритото не преобръща непременно едрите контури на известните ни обяснения, но благодарение на него разбирането на комунистическото стопанско минало става по-надеждно, тъй като вече се стъпва върху плътен исторически материал, а не само върху догадки и косвени симптоми. Очакванията тук не бива да са толкова за появата на пикантни или дълбоко законспирирани държавни тайни (таква също излизат на бял свят), колкото за експониране на делничната стопанска механика на „обикновения комунизъм“.

Общите принципи на паричната система в плановата икономика са вече сравнително добре изяснени. Стилизирано и съвсем сбито, със задна дата, те могат да бъдат скицирани в рамките на един параграф.³ При този модел, постигал на моменти впечатляващи темпове на растеж, парите до голяма степен са лишени от изконните си свойства, като, вместо чрез свободни цени на стоките,

¹ Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том I (1879–1900). Главно управление на архивите при Министерския съвет и БНБ. С., 1998; Българска народна банка. Сборник документи. Том II (1901–1914). Главно управление на архивите при Министерския съвет и БНБ. С., 1999; Българска народна банка. Сборник документи. Том III (1915–1929). Главно управление на архивите при Министерския съвет и БНБ. С. 2001; Българска народна банка. Сборник документи. Том IV (1930–1947). Главно управление на архивите при Министерския съвет и БНБ. С., 2004.

² С решенията си от 8 и 15 юли 1999 г. Управителният съвет на БНБ разсекрети (считано от 1 септември с.г.) 752 архивни единици, депозирани в Държавния исторически архив (ф. 132 п.) и обхващащи документи от периода 1947–1989 г. От 1999 г. нататък бе възприет десетгодишен срок на съхранение на документите в банката, след изтичането на който тези с историческа стойност се предоставят на държавния архив за публичен достъп. В разсекретените масиви е налице практически цялата запазена стопанска информация, произведена от БНБ по време на комунистическия режим.

³ Този параграф е пренесен от: Аврамов, Румен. Пари и де/стабилизация в България, 1948–1989. С., 2008. с. 7–9. Вж. също: 120 години Българска народна банка. 1879–1999. С., БНБ. 1999.

труда, капитала и валутата, обемът на търсенето и предлагането се регулира (при фиксирани цени) чрез планиране на натура и/или чрез спонтанно възникващи дефицити. Хиперцентрализираната и опростена до крайност финансова система е организирана около *монобанката*⁴, която съвместява задачите на емисионен институт, на единствена кредитираща централа, на резервоар на спестяванията и валутните резерви и на разплащателен център в местна и в конвертируема валута. При тази система класическите инструменти и функции на паричната политика губят своя смисъл. Търсенето на пари не е резултат от решенията на свободни потребители и инвеститори, а паричното предлагане не се управлява с помощта на обичайната за пазарната икономика двузвенна банкова система, включваща централната банка и автономни търговски банки. Монобанката (в непосредствена и постоянна връзка с плановете органи) се стреми директно да предопределя както търсенето, така и предлагането на пари. В тази институция кредитните и емисионните функции са напълно слети, а ограниченията пред прякото финансиране на бюджетните дефицити са премахнати. Предприятията са поставени в условия на „меки бюджетни ограничения“, което означава, че техните загуби и плановете им нужди от оборотни средства във всеки даден момент се покриват чрез автоматично отпускан кредит. Оттук и хроничното натрупване на лоши дългове, периодично пресструктурирани, опрощавани или погасявани от бюджета. Естествено, планиращите органи не са в състояние да предвидят, овладеят и проконтролират всичко, с което са натоварени, поради което в разширяващи се сегменти от икономиката започват да си пробиват път квази- или напълно монетарни и ценови форми: появява се „сива икономика“ с по-„пазарни“ цени, постепенно се губи контрол върху работната заплата и движението на работната сила, все по-открито се проявява инфлацията, масовизира се паралелният валутен пазар с по-реален валутен курс. Цялата история на социалистическото реформаторство е опит тези процеси да бъдат примирени с монопола върху собствеността и върху политическата власт. Принципната невъзможност това да се случи води до добре известните периодични провали на реформите и до точно обратните на очакваните резултати: в действителност се гради една хибридна, противоречива и напълно неуправляема система. Особено съществено е, че икономиката – въпреки своята склонност към автаркия в рамките на социалистическия лагер – никога не е била напълно херметична. Тя е принудена да контактува с „външния“, капиталистическия свят, като в множаките се допирни точки между двата блока непрестанно възникват напрежения. Българското стопанство (а и тези на редица други комунистически държави) хронично генерира кризи по дълга си в конвертируема валута, решавани с подръчни инструменти за макроикономическа стабилизация и (по правило) с палиативна спешна подкрепа на Съветския съюз. През втората половина на 80-те години това вече става невъзможно, поради което последната криза се превръща в летална както за стопанския, така и за политическия режим. В крайна сметка икономиката на комунизма е постепенно разядена от непосредствения допир със световния пазар и от неговите косвени (но съвсем не по-маловажни) въздействия. Всички те налагат непосилни за централизираната система императиви, поставят на все по-сурово изпитание вродената ѝ скованост, пренасят модели на потребителско поведение, които бавно и сигурно рушат склерозирания стопански механизъм. Финалът е познат.

На този фон да се говори за парична политика при плановата икономика е твърде условно. Онова, което върши централната банка, трудно се вмества в обичайните представи за монетарна политика. Основната причина за разминаването между форма и съдържание е свързано с особеността на паричен субстрат, използван в стопанския оборот: следващите страници всъщност отразяват един уникален *паричен стандарт без пари*.

Както при досегашните сборници, в настоящия е търсена най-вече *представителност* (за действията и особено за начина на мислене), а не изчерпателност на подобрите документи.⁵ Тези публикации не са хронологични анали на всичко случило се – те са преди всичко отворени в различни посоки прозорци, от които изследователят, или просто любопитният читател, може да огледа миналото, да се ориентира и да съзре отпечатъци от възлови събития. Общата им цел е да доловят главните и съществени аспекти от дейността на БНБ през годините.

⁴ Термин, общоприет за обозначаване емисионните банки в системата на плановата икономика.

⁵ Основната част произхожда от архива на БНБ, но са поместени и документи, издирени при проучване фондовете на редица други институции.

Но обстоятелството, че петият том обхваща над четиридесет, при това съвършено специфични години, прави приемствеността с предходните особено трудна. Въпреки че структурирането в най-общи линии следва вече установеното поддръждане, радикалната промяна в паричната система изключва пълно съответствие. Появяват се изцяло нови сюжети, а поради спецификата на монобанката съдържанието на формално сходни раздели често е съвсем различно. Няма как да бъде постигната и относителната хомогенност от предишни периоди. Макар комунизмът нерядко да се възприема като неразделно цяло и родовите му характеристики действително да се запазват, в неговата история са налице добре различими преходи. Това напълно важи и за БНБ. До средата на 50-те години тя дословно следва сталинския модел, а без ни най-малко да оспорва съветското лидерство през следващото десетилетие се включва в контролираните експерименти на стопанското „размразяване“. В 70-те години банката е важен елемент от хаотичната икономическа безпътница на „зрелия социализъм“, докато през втората половина на 80-те в нея се фокусират редица от най-острите неравновесия на системата. Обособяването на тези периоди във всеки един от разделите обаче би утежило и замъглило строежа на сборника. Ето защо бе прието в отделните му части да се спазва непрекъсната хронологична последователност, като само в отделни случаи са изолирани събития или особено ярки времеви граници.

Нека обърна внимание, че в настоящия том са включени и документи от 1990 г. Макар да стои след датата, приемана като начало на политическия преход у нас, тази година е уникална смес от инерция, защита на статуквото и натиск за промени. През нея властта не успя да формулира (още по-малко да проведе) непротиворечива стабилизационна политика, а упорито търсеше заместители, отлагаша болезнените решения. (Вж. 2.2.2.) Тя мислеше по старому, започвайки несръчно да срича на един нов и непознат ѝ език. Същевременно през 1990 г. бяха направени редица съдбоносни стъпки с далечни последици. Мораториумът по външния дълг „официализира“ фалита на плановата икономика (за него не бе издирен нито един документ на правителството), а – което е особено важно – различни добре премислени решения (някои от тях са поместени) дадоха начален тласък на практическото преразпределение на собствеността. Така тази ключова година (както в много отношения и следващите шест) принадлежи на две реалности: без нея не може да бъде разбран нито краят на отиващия си ред, нито началото на следващия.

В рамките на разглеждания период същността на паричната система не претърпява принципи изменения. Множеството прекроявания във вътрешното устройство на монобанката и в конструкцията от съставните ѝ елементи оставят непокътнати основите на модела, който запазва двуединството на емисия и кредит (вж. 1., а за периода след 1986 г. – 4.4.). По причудлива логика на историческото развитие през комунистическите години БНБ привидно се връща (с напълно различен смисъл) към облика от своето учредяване, когато тя е едновременно емисионна и търговска банка.⁶

Представените документи проследяват ранното институционално развитие, когато – след национализацията от декември 1947 г. – се разиграват остри вътрешнопартийни борби за овладяване на БНБ. В юридическата и счетоводна еkleктика от тези години мъчително доизживяват последните си дни наследени остатъчни форми – вегетират някогашните популярни банки и дори призраци на банките в ликвидация от 30-те години. Окончателния си вид монобанката придобива с Постановлението за преустройство на банковата система от март 1951 г. Подготвеният под непосредствена диктовка на съветски съветници документ премахва всички относително „свободни“ звена, като ги „влива“ в БНБ, забранява индивидуалното и потребителското кредитиране, както и търговския кредит между предприятията. Постановлението утвърждава основните инструменти за контрол върху паричната сфера, каквито са кредитният и касовият план: през следващите десетилетия тези две водещи директиви неизменно ще се разработват, одобряват и контролират в тесен синхрон.

С национализацията на частните банки и въвеждането на държавен монопол върху банковото дело през декември 1947 г.⁷ старият закон за БНБ е отменен. Всичко това става със Закон за банките, където на Народна са отредени 14 члена, описващи само най-общото ѝ устройство. При-

⁶ Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том I–III.

⁷ Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том IV.

етият с Постановлението от март 1951 г. Устав на банката вече разписва подробно нейната дейност, но парадоксалната уредба без специален устройствен закон се запазва до края на режима. Предлаганите на два пъти проектозаконали (1968 г. и 1975 г.) така и не са прокарани.

Уставът претърпява няколко редакции, където БНБ ту е център на краткосрочното кредитиране, ту банка за краткосрочен и дългосрочен кредит, ту „орган за провеждане политиката на БКП“ или „на държавата“ в съответната сфера. В цялото разнообразие от нормативни текстове обаче несменяема остава пълната зависимост от изпълнителната власт, като в началото подчинеността е пряко към Министерството на финансите, а от 1956 г. към Министерския съвет. По-късно (1966 г.) БНБ придобива ранг на Комитет, а през 1976 г. председателят ѝ (само по време на мандата на Веселин Никифоров) е включен в състава на правителството. При тези зигзагообразни движения личат плахи опити за отвоюване на известна „автономия“ спрямо висшестоящата инстанция, но те отразяват по-скоро чисто ведомствено неудобство и интерес, отколкото преосмисляне функциите на монобанката. Едва в самия край на 80-те години започват да се обсъждат (и фрагментарно да се прокарват) промени, водещи към оформянето на двузвенна банкова система с пълноценна емисионна институция. В нормативното устройство навлизат „модерни“ термини, като „основен лихвен процент“, „рефинансиране“, „провизиране“, „минимални резерви“ или „рестриktivна парична политика“ (вж. 4.4.; 2.2.1.), ала това става съвсем механично и имитативно, при отсъствие на каквито и да са условия за реално функциониране на една съвременна централна банка. „Проторегулациите“, разбира се, не успяват да се превърнат в инструменти на автентична парична политика и те веднага обрастват с обезсмислящи ги изключения. Доколко представите на управляващите са все още в плен на идеологията на монобанката говори детайлът, че в пореден проект за промени в Устава от 1987 г. се предлага Управителният съвет на БНБ да включва представители на „търговските банки“ и на посочени от Индустриално-стопанската асоциация предприятия. В течение на 1990 г. (вече под външен и вътрешен натиск) обсъжданията започват да стават по-артикулирани, а до приемането на Закон за БНБ (първият след 1948 г.) най-накрая се стига през юни 1991 г.

Монобанката не се вмества непременно в едно-единствено институционално тяло. Практически през цялата комунистическа история на страната съществува променлив брой други „банки“, но всички те са функционално, балансово-счетоводно и йерархично напълно обвързани с БНБ. Сборникът отразява в една или друга степен тяхната дейност (вж. 4.). Поместени са ограничен брой документи (без никаква претенция за изчерпателност) за Българската инвестиционна банка (просъществувала от 1948 до 1967 г.), за ДСК, за Българската външнотърговска банка (основана през 1964), както и за дъщерната ѝ „Литексбанк“ в Бейрут, която е особена финансова брънка в скритите и явни задгранични контакти на Партията и държавата. По-интензивно роене на институции се наблюдава от началото на 80-те години, когато властта активизира реформаторското си жестикулиране. Процесът започва с обособяването на клоновете на БНБ, лансирано под знака на несъстоятелната идея между тях да бъде породена „конкуренция“. По същото време се създава „Минералбанк“ (по-късно Банка за стопански инициативи), на която – както показват поместените ревизионни актове и други характерни свидетелства – е отредено да се превърне в основен източник на лоши кредити, отпускани в името на „модернизирането“ на социалистическата икономика.

Най-машабното преустройство настъпва през 1987 г., със създаването на „отраслови“ банки, учредени да обслужват съответните сектори (вж. 4.4.). В края на 1989 г. то е допълнено от превръщането на поделенията на БНБ в „акционерни търговски банки“. За ограниченията на замисъла говори обстоятелството, че се предвижда те да работят предимно със заемни ресурси от БНБ и че в началото е взето решение да не се превръщат в универсални търговски банки, а само „да трупат опит и капитал“. Дори в подобен орязан вид, тези образувания изиграват ролята на фермент, който окончателно разлага системата и в същото време захранва новата. Неслучайно, в пълнен разрез с акционерния принцип, директорите им се назначават от самото правителство. Представените документи показват как са учредени въпросните структури, а сред първите им ръководители личат имената на много лица, спечелили печална известност през началните години на прехода: тъкмо оттам тръгва голяма част от неговите финансови псевдоелити, школовани именно в практиката на „банкиране“ от заключителните издихания на режима.

Появата на „банките“ допълнително подкопава управляемостта на икономическата система. Макар и със силно деформирани функции, те развиват собствен институционален интерес и влизат в конфликти с БНБ и/или с изпълнителната власт. Поместените документи регистрират множество търкания, възражения срещу налагани им решения за кредитиране и лимити, роптане срещу натрапени неизгодни условия, недоволство от „завещаните“ им от Народна банка лоши кредити... Успоредно с това към края на 1989 г. вече официално работят близо 10 хиляди „фирми на граждани“, регистрирани по Указ 56, които започват да получават (все още статистически незначими) кредити от банките.

До истинско късане на пъпната връв с монобанката така и не се стига. В самия край на режима корпусът ѝ все още остава неразчленен, макар по него да се появяват пробойни. Той се разпада окончателно едва през ключовата 1990 г. В сборника са публикувани серия решения на БНБ, даващи съгласие акциите ѝ в отделни банки да бъдат продадени на други, с което започва размиването на собствеността. Самите участия централната банка закупува с отпускани ѝ през 1987 – 1989 г. кредити от Външнотърговска, като БНБ успява да ѝ се издължи през декември 1990 г. именно благодарение продажбите на своите дялове. Те са откупувани от фирми, физически лица (ноември 1990 г.), че дори и от профсъюзите (впоследствие сделката е отменена). Около прекрояването на системата се разгарят лобистки и учредженски апетити. А успоредно с тази негласна приватизация се правят първите стъпки на „официалната“. Представени са протоколните решения на ръководството на БНБ за одобряване учредяването на Първа частна банка и на (непоявилата се) банка на близкия до режима британски аферист Робърт Максвел: те са взети „на крак“ (на подпис от един и същи тесен кръг в Управителния съвет) въз основа на двуредово ръкописно заявление (случаят с Максвел), броени дни преди изборите в България на 10 юни 1990 г. През следващите месеци исканията и разрешенията се множат.

Във все по-хаотичната ситуация след 1986 г. статутът на БНБ започва да се обсъжда в непосредствена връзка с банковата реформа. (вж. 4.4.) Трескаво произвежданите през този период постановления и наредби описват новите ѝ задачи и функции наред с тези на гръмко лансираните „търговски банки“. По парадоксален начин емисионната институция продължава да работи без закон, а устройствените ѝ правила са разписани „между другото“, свити в раздели от обширни бюрократични опуси, наред с правилниците на възникващите структури.

Както и при досегашните сборници, в петия том са приведени са свидетелства за атмосферата и за чисто личностни измерения на институцията (2.3.; 2.4.). Докосвайки се често до анекдотичното, те добре отразяват духа на времето и особености на установените порядки. Могат да се намерят например интересни детайли от професионалния и житейски път на ръководители на БНБ, да се проследят преки намеси на съветниците от СССР в началото на 50-те години, или да се видят мерките за борба с консумацията на алкохол из канцелариите на ведомството... Усеща се поголовното партизиране на служебния живот и използването на партийни хватки за кариерна борба. Фиксирано е битово-бакалското мислене, пропило редица от обсъжданията на „паричната политика“, които по-скоро напомнят разгорещен трапезен разговор. Показани са отношенията с пресата, като статия в „Работническо дело“ (но и в хумористичния седмичник „Стършел“) е в състояние да предизвика часове уплашени дебати в ръководството, докато обратно, публикация в друг вестник е повод троснато да му се напомни, че преди да пише по финансови проблеми, трябва да „съгласува“ текстовете с БНБ. Представени са наредби, ограждащи със секретност цялата монетарна, финансова и стопанска информация. Документирани са „обществената дейност“ и идеологическите задачи, изпълнявани от банката, били те напомпване с ресурси на фондация „Людмила Живкова“, отпускане „по изключение“ заем на Агенция „София-прес“, за да може това пропагандно ведомство, затлачено от непродаваема агитационна продукция, да върже двата края, или пресметливо съучредяване на фондация със СДС през септември 1990 г.

Значителна част от дейността на БНБ през комунистическите години е свързана с прякото кредитиране на предприятията. Посветените му документи образуват най-обемният раздел в сборника (вж. 3.).

Монобанката е единствен източник на краткосрочен кредит и основен (в зависимост от променящото се участие на бюджета) на инвестиционен. Формалното наличие на други институции не променя картината, доколкото те черпят ликвидност от централната банка, концентрираща

всички свободни средства на предприятията. През БНБ (или през бюджета) преминава и допълнителният ресурс на спестяванията на населението. Първоначално прирастът на влоговете в ДСК се пренасочва изцяло за инвестиции и едва в края на 60-те години част от него започва да се използва и за потребителско кредитиране. Системата не се нуждае от специални стимули за насърчаване на вложенията, тъй като те се утаяват в Касата полу-принудително. През 1974 г. тя дори си позволява да намали и без това нищожната доходност на депозитите, „за да се пресекат нетрудовите доходи от лихви“.

Сборникът в подробности отразява конкретните механизми за кредитиране. Проследена е текущата практика, наложила се преди всичко в отношенията с промишлените предприятия (3.1.). Поради спецификата на обекта и на прилаганите правила отделно са обособени материалите за земеделския и кооперативния кредит (3.2.). Специфичен тип заеми са отпускани за покриване недостига по фонд „Работна заплата“ (3.4.), който неизменно съпътства плановата икономика. Илюстрирани са също начините за формиране на лихвите с характерния произвол и деформации в тази област (3.3.). Материали, свързани с кредитирането, са налице и в други две части на публикацията (2.2.1.; 4.)

Като цяло раздел 3. онагледява *автоматизма* на кредита за планови задачи, показва как приоритетите и целесъобразността се спускат безусловно „отгоре“, а съображенията за ефективност на отделното предприятие остават без значение. По този начин, от една страна, се стига до огромно количество изключения и специални решения, обезсмислящи каквито и да било правила и икономически критерии. От друга, във върховна цел е превърнато попаднето в плана, осигуряващо поне временни „благополучие“ и неприкосновеност. Включването в заветния документ обаче далеч не е гарантирано. То е резултат на политически, ведомствени и лични маневри без писани принципи, където всичко е позволено.

Моделът се оформя още в края на 40-те и началото на 50-те години. В редица свои доклади от този период БНБ се оплаква, че ѝ е нареждано кого да кредитира, че въпреки съществуващите наредби тя е принудена да финансира предприятия на загуба, само защото изпълняват планови задания, че се злоупотребява с държавните гаранции... Текуща практика е отпускането на заеми без оглед състоянието на длъжника, „помилването“ на длъжниците от банката. Още тогава, както през всички предишни и следващи години, най-безпринципен е кооперативният сектор, където под натиска на мощно лоби се изливат огромни средства, покриващи безстопанственост, документни измами (например фалшиви фактури), откровени кражби.

БНБ бързо усвоява съветските образци на кредитните/касовите планове, но прилагането на тези инструменти не променя ситуацията. Те остават мъртва буква, документи без значение, които подлежат на произволни промени по целесъобразност. Хронично се налагат спасителни акции. Типичен е примерът с прихващането на взаимната задлъжнялост между предприятията през 1952 г., което не дава резултат и се оказва нужно да бъде преповтаряно. В безизходицата се стига до екзотични предложения, като това (от 1957 г.) предприятията, които са в системно просрочие да бъдат лишени от разплащателни сметки. Идеята е отхвърлена, но проблемът не слиза от дневен ред. Обичайният ход на плановите инстанции е организирането на масирани опрощавания и разсрочвания на дългове. Оформят се добре изразени „вечни длъжници“ като Кремиковци, или (през 80-те години) военнопромишленият холдинг „Металхим“, чието положение е определено като критично, а поддържането му – за „въпрос на висша държавна политика.“

Документите показват как в края на режима проблемите с лошите дългове се изострят до крайност и напълно задушават икономиката (вж. по-специално 2.2.1.). Решаваща роля в процеса изиграва създаденият през 1987 г. фонд „Държавно кредитиране“ (ФДК), прикрепен към Стопанска банка. Замислен като инструмент за отпускане на заеми от бюджета на нискорентабилни и/или губещи обекти, той следва да прекрати практиката на безвъзмездно бюджетно финансиране, оставяйки на новосъздадените „търговски банки“ да отпускат „нормални“ кредити. Конструкцията е изградена с прозрачната цел да бъдат канализирани ресурси към волунтаристично определените от властта обекти. В действителност фондът се превръща в звено за изсмукване на ресурс и пренасочването му към все по-обременения бюджет, притискан от нарастващото бреме на обслужване на външния дълг. Година след година БНБ се оплаква, че държавата не изпълнява предвидените ангажименти, а напротив – ФДК изцяло се попълва от ДСК и ДЗИ (обичайните източници за финансиране на капитални вложения) и от БНБ, които кредитират фиска, увеличавайки вътрешния

държавен дълг. След време лошите заеми на фонда се превръщат в едно от най-тежките наследства за прехода.

Архивите отразяват впечатляваща изобретателност при предоставяне на кредитни преференции. Те са иманентно свързани с плановата система, пренасочваща стопанските усилия съобразно постоянно променящи се приоритети. Обратната страна на този принцип е въвеждането на санкции за нежелано поведение. Основна линия в реформените експерименти от началото на 60-те години нататък е именно опитът да се въведе по-гъвкава игра с кредитните условия с цел стимулиране/наказване на предприятията. През 1959 г. например е прокарана диференциация в лихвите, като тези за планови задачи са по-ниски, отколкото при кредитите за покриване на заплати и загуби. Едва тогава започва да се прави разлика между краткосрочни и дългосрочни лихви. Покъсно се полагат усилия за утежняване на кредитирането при наличие на просрочени заеми. През 70-те години е въведена вноска в бюджета в случаите, когато инвестициите не влизат в действие съобразно предвидените срокове...

Преференциите и облекченията обаче се множат, а санкциите остават неефективни или не се прилагат. Непрестанно възникват специални условия и категории кредит с по-благоприятни параметри – за малки и средни предприятия; за насърчаване внедряването на научно-техническия прогрес; за високоефективни капиталовложения с поощрителни лихви; целеви конкурси за капитални вложения; преференции за производството на „особено важни суровини и материали“ или на модни стоки; заеми за капитални вложения „за мероприятия, нуждата от които е възникнала в процеса на изпълнението на плана“; привилегирана лихва за „Кремиковци“ и пр. Разбира се, борбата на стопанските ръководители е да вкарат предприятията в съответната група чрез лични връзки, политически и стопански бартер или манипулирани отчети.

Пълната безрезултатност на санкциите, от своя страна, идва от обстоятелството, че в плановата икономика реално не съществува заплахата от фалит. В известен смисъл парадоксално, обявяването в неплатежоспособност (както се вижда от приведен доклад) е разписано в нормативните актове, но събитието просто не се случва или не носи никакви практически последици за предприятието и служителите му. В най-лошия случай се стига до реорганизации и преназначения. Там, където собственик, кредитор и длъжник е в крайна сметка единствено държавата, всичко се свежда до „вътрешни“ административни размествания на активи и пасиви. Подобна система не може да превърне движещите се финансови потоци в автентичен кредит, колкото и да се опитва да внуши (особено през 60-те и 70-те години), че прилагането на електронната техника и въпрягането на математически методи в планирането успешно ще „имитира“ функциите на пазара.

Документите разкриват позицията на БНБ в механизма на автоматичния кредит: тя е акуратен изпълнител и основно негово звено; банката по презумпция стои на страната на доставчика и задължително запълва всеки появил се финансов недостиг на „плановия“ купувач. Тъкмо поради това в БНБ усещат абсурдността на системата, но не са в състояние нито да неутрализират принципите ѝ, нито да предложат нови, нито да пресекат глада за инвестиции и за други разходи. Поместени са редица нейни прояви на несъгласие, които понякога успяват да отклонят натиска. Но много повече са случаите на обикновен диктат, упражняван по всякакъв начин, вкл. устно, по телефона. Както с цинизъм обобщава Андрей Луканов през 1986 г., „когато банката дава (валутен) кредит, много често върху нея се оказва натиск – това не е секрет, навярно всеки от нас е допускал такива грехове... Сега банките действат външно като банки, но тяхна гаранция си е пак държавата“. По някои поводи БНБ дори сама услужливо подсказва как „законосъобразно“ да ѝ бъде наложено решение, с което не е съгласна.

През последната фаза на режима властите опитват да овладеят кредита чрез регулатори, които формално напомнят използваните във всяка двузвенна банкова система. Тяхната недодялност и непокътната основа на икономиката обаче превръща тези упражнения в карикатурни. Така например, през 1986 г. правителството приема (от правителството) „основен лихвен процент“ за цялата следваща петилетка. Банките не могат да го превишават с повече от 2 пункта, като същевременно при преобладаващата част от „кредитите за развитие“ се допуска отстъпка от 2 пункта, а (неясно защо) е предвидено основната лихва да расте с 1% годишно. По същото време се въвеждат преки (постоянно ревизирани) лимити за нарастването на левовия и валутния кредит. Крайните резултати са незначителни, а неуспешните опити за саниране на завещаната ситуация отнемат седем години от прехода, преди да се стигне до генералното решение с въвеждане на паричен съ-

вет. Като цяло, събраните документи ясно показват как кредитната система на монобанката непрестанно ражда лоши дългове, фискални или квазифискални дефицити и външна задлъжнялост.

Основна задача на всяка централна банка, дори на комунистическата, е управлението на паричната емисия. Раздел 5. представя този аспект от работата на БНБ. При монобанката емисионната политика се разбира като постоянно нагаждане обема на кредита към плановите задачи на предприятията и на наличните пари към доходите и спестяванията на населението. Презумпцията е, че първият канал (кредитът) е в достатъчна степен подконтролен, а вторият, макар и допускащ известни „волности“, все-пак подлежи на стриктен надзор чрез прякото управление на фонд „Работна заплата“. Използваните лостове са кредитният и касовият план (поместени са редица техни образци), като емисионният резултат (количеството изтеглени или пуснати в обращение банкноти) е от най-строго пазените икономически тайни. Практиката обаче се оказва далече от тези нормативни предположения. През цялата си история монобанката не престава да напасва „на око“ парите към изплъзващите ѝ се от контрол параметри. Предприятията го избягват, работейки в условията на повсеместни меки бюджетни ограничения, а населението прави същото през порите на генерализираната „сива икономика“ (другото име на толерираната кражба). Нещата допълнително се усложняват от постоянното използване на централната банка като източник на ресурси за бюджета, което още повече подкопава възможностите ѝ за управление на паричните агрегати.

В огромния документооборот на БНБ едни от най-натрапчивите мотиви са оплакванията, че работната заплата не е овладяна, че доходите не намират стоково покритие и се утаяват като принудителни „спестявания“ в ДСК. В жаргона от онези години „отклоненията“ от плановия императив се наричат нарушаване „баланса на паричните доходи и разходи“, който баланс е главният инструмент за регулиране на наличнопаричното обращение. Обречената борба с „отклоненията“ (всъщност с неизтребимите стокови дефицити) присъства в много от поместените документи, а стремежът на БНБ да наложи някакъв ред я превръщат в естествен проводник на „реформаторски“ искания за стимулиране производството на потребителски стоки. Сам по себе си въпросният баланс е важен източник на статистическа информация, като публикувани в сборника негови разбивки позволяват например косвено да се оцени (към началото на 80-те години) размерът на доходите, изливани в репресивния апарат.⁸

В непосредствен допир с опитите за контрол върху доходите са проявите на неформалната икономика⁹, където монетизацията на стопанския оборот и „пазарността“ на цените са много позирани. Сизифовската борба на този фронт се води от началото до края на режима, но нейните успехи са все по-скромни въпреки прилагането на такива мерки като материално насърчаването доносничеството на граждани и народни съвети с цел разкриване на „нетрудови“ и „незаконни“ доходи. Поместените материали показват как дори в края 80-те години – когато сивата икономика е проникнала повсеместно и разпространението ѝ е обществена тайна – властта продължава инерцията на педантично регламентиране, подкрепено от овехтяла реторика срещу „частника“. Тези документи се четат като истински наръчник за начините на заобикаляне писаните правила на плановата икономика и контрола върху доходите.

Ако в течение на по-голямата част от четирите десетилетия инфлацията приема „огледалната“ форма на дефицити, то във финалните години тя все по-открито намира монетарни проявления. Проблемът става съвсем незаобиколим през лятото на 1989 г., когато масовото изселване на турско население катализира значително теглене на влогове и експанзия на наличните пари. В красноречив документ по този повод БНБ обсъжда три варианта за дефлиране на паричната маса в реално изражение: „пускане“ на цените; парична реформа; обмяна на парите (вж. 5.1.). Време, капацитет и воля за действие обаче отсъстват, а задължителната монетарна адаптация е извършена след скъпо струващи отлагания едва в началото на 1991 г. Това, което банката успява да направи, е единствено да посегне на мобилизационния запас от банкноти, да изпрати заявка за отпечатването на нови банкноти в СССР и да прокара решение за издаване на съкровищни бонове, които да послужат за паричен сурогат. Както се вижда от документите, последните две стъпки така и не се реализират. Междувременно ситуацията с предприятията също е станала хаотична, като банкните системно нарушават кредитните ограничения. Въведените след 1987 г. инструменти на псевдо-

⁸ Вж. справка от 14 декември 1984 г. в 5.1.

парична политика се оказват, естествено, безсилни да овладеят инфлацията. Постигането на някакъв резултат не бе възможно без реструктурирането на цялостната парична система и – в дългосрочен план – без промяна на собствеността.

Независимо от множеството проявления на „скрита“ и „открита“ инфлация, над понятието теagne политическо и идеологическо табу. В сборника намират място (вж. 5.1.) някои от твърде редките документи, където думата е произнесена членоразделно. В основната част от писанията проблемът се дискутира евфемистично, което не пречи понякога решенията да бъдат брутално директни. Най-мощното от тях е паричната реформа от 1952 г. (5.2.). Освен дефлационните задачи тя цели и окончателно да експроприра паричните активи на „вражеските“ елементи. Представените материали очертават начинанието като политическа акция, подготвяна със средствата на масовите мобилизация, агитация и репресии. Финансовият резултат от операцията е значителен и бюджетът в течение на години го използва (въпреки роптането на БНБ) за покриване на собствените си дефицити. Паричната обмяна от 1962 г. е по-„техническо“ начинание, предизвикано от промените в курса на рублата и на цените в Съветския съюз. Както се вижда от приведените свидетелства (5.2.; 6.2.1.), то е подготвено с голямо технократско усилие и е практически неутрално по отношение на спестяванията и доходите.

Макар монобанката да е система, в която се води „парична политика“, без да се споменава инфлацията, служебните доклади често се занимават с изменения и корекции на цените. (5.1.) За тях става дума по „външни“ (паритетът спрямо рублата и долара) или по „вътрешни“ поводи (цените на дребно), но винаги в контекста на сакрално прокламираната „стабилност на лева“. Експертният и практически опит за решаване на инфлационния проблем е крайно ограничен, така че повечето анализи се свеждат до описателни доклади върху оскъдните официални данни, а действията до борба с „негативни“ явления (като например скритото покачване на цените чрез асортимента) или до дребно опекунство, в което централната банка е принудена да обсъжда цени и доставки на невъобразимо количество стоки.

Едва след началото на съветската перестройка езиците постепенно се развързват, за явлението започва (почти) без задръжки да се пише в служебните документи, а през 1989–1990 г. то вече е част и от публичния дебат. В 1988–1989 г. председателят на банката Васил Коларов подготвя няколко обемисти доклада със своето разбиране за причините и за терапията (2.2.1.), чиито изводи са поместени почти дословно и в годишните отчети на БНБ за 1987 и 1988 г.¹⁰ Текстовете се отличават със силен критичен патос срещу очевидните фискални източници на инфлация (конфликтът с Министерство на икономиката и планирането е съвсем открит) и същевременно с ноторно отсъствие на концептуален и информационно-статистически инструментариум, с който тя да бъде атакувана смислено и ефективно.

Значим раздел в сборника отразява „валутната политика“ на БНБ – условно понятие, което обединява въпроси, свързани с валутния режим и централизираното ратионаране на валутата (6.1.), валутните курсове (6.2.; 2.2.1.), управлението на външната търговия (6.3) и на валутния резерв (6.4). Централно планираната икономика функционира в условията на валутен монопол, упражняван от монобанката, която концентрира и обслужва движението на най-дефицитното благо в системата, каквото са валутните ресурси. В България (както и в редица други социалистически страни) от определен момент нататък тази задача е споделена с друга институция (у нас – учредената през 1964 г. Външнотърговска банка). Валутните отношения са в зоната на контакт със световния пазар, което внася неуправляеми за плановете инстанции елементи, а доколкото БНБ/Външнотърговска банка са най-активни в тази област, двете учреждения произвеждат голямо количество документи, посветени на външноикономическите неравновесия. Без да променя принципино системата, въпросното раздвояване, от една страна, технически изчиства операциите, а от друга, създава поводи за междуведомствени напрежения.

⁹ Те са представени заедно с документите за контрола върху фонд „Работна заплата“, осъществяван – по презумпция – чрез специфичен тип кредит за предприятията (вж. 3.4.). Изпълването от опека на властите отчасти става именно чрез „неlegalните“ доходи, които обезсмислят официалния кредитен надзор на БНБ и в същото време подхранват все нови и нови заобиколни потоци на автоматичния кредит.

¹⁰ За да се спести място, в сборника са поместени само докладите на председателя Васил Коларов.

Приведените архиви илюстрират начините, по които се акумулира и разпределя конвертируема валута. В редица отношения те просто усъвършенстват, развивайки до възможния предел, въведения още през 1931 г. девизен монопол¹¹. Но при комунистическия режим вече става дума за *тотална* концентрация на постъпващата валута и за нейното напълно незапарно, директивно раздаване според приоритетите на плана. „Събирането“ основно се осъществява от държавните експортни предприятия, като с течение на годините властите все по-активно търсят нови и нови канали за невидим експорт (развитие на туризма; допускане на работа зад граница; „репатриране“ на валутните доходи чрез „Кореком“; разширяване кръга на стоките, за които е разрешено да се купуват с валута и пр.). Именно тези принудителни пролуки в контакта със Запада бързо започват да „развращават“ режима чрез проникването на консуматорска психология отвън и чрез разширяването на паричната субституция сред населението. Валутата е привлекателна тъкмо защото, за разлика от лева, притежава качествата на „истински пари“, срещу които могат да се придобият търсените стоки. Що се отнася до разпределението на валутните запаси, то принципите са както при кредита: налице са маса правила, заобикаляни чрез безчет – приемани *ad hoc* или нарочно оставени – изключения. Теоретично се приема, че процесите се движат от „свещения“ валутен план (представляващ всъщност прогнозен платежен баланс), а на практика всичко се ръководи в режим на „ръчно управление“, което стига до немислими детайли и постоянно въвежда корекции в плана.

Документите показват безплодните опити за стимулиране на валутните приходи и за ограничаване на разходите. Насърченията търсят обвързване на постъпленията със заплатите на ръководните кадри на предприятията, а „наказанията“ за неизпълнение на плана с лека ръка са опрощавани чрез пренасяне на отговорността върху „влошената външна конюнктура“. Харченето също е стихийно в зависимост от промяната във „висшите“ приоритети – от постоянното пренареждане в лобистката сила на отделни предприятия и отрасли (например на авиокомпания „Балкан“ са отпускани валутни заеми „за да се избегнат финансови затруднения и да не се засегне престижът на страната“), от отсъствието на координация, или от отвоюваните дребни (вкл. персонални) привилегии на различни чинове от партийно-държавната номенклатура. Самите инстанции, които разпределят валутата претърпяват множество промени. Поместени са материали за Валутната комисия към правителството (1951 г.), за Валутния фонд за промишлено коопериране с несоциалистически страни и други целеви фондове, на Валутната комисия (80-те години), за ролята на Министерството на финансите и БНБ... Интересни подробности по тези въпроси, както и за валутните операции на банката се съдържат в ревизиите на валутното ѝ управление, създадено през 1959 г. на мястото на отдел „Иностранни операции“.

Поради функциите ѝ в плановата система БНБ (пряко или съвместно с Външнотърговска банка) е основен регулатор на външната търговия. Макар по-периферно, банката има отношение и към учредяването на фирми в чужбина. Тази строго контролирана от службите за сигурност дейност се развива отчасти с логистичната и финансовата подкрепа на БНБ. В сборника са отразени събития, свързани с вече споменатата „Литексбанк“, с фирми на „Тексим“, с дружества за внос на оборудване втора употреба и пр.

Въпреки постоянното пренаписване на правилата, същината на валутния режим не се променя до самия край на 80-те години. През април 1988 г. са проведени първите валутни търгове, които имат известно значение не толкова като допълнителен източник на валута за предприятията (изтъргуваните обеми са пренебрежимо малки), колкото като индикатор за реалния курс на долара (вж. 2.2.1.). Под влияние както на икономическите, така и на политически обстоятелства, през 1989 г. отпадат някои формалности по откриването на валутни депозити от населението, а в следващата година са предприети мерки за „нормализиране валутното обслужване на гражданите“. През 1990 г. БНБ вече захранва с дългосрочни валутни заеми новообразувани банки (например Банка за земеделски кредит), за да могат те да стартират свои валутни операции. В следващите месеци централната банка охотно раздава на пъпкуващите се институции разрешения за валутна дейност, като едва в края на годината (по искане на Световната банка) това започва да става по разписани на хартия критерии. През декември 1990 г. БНБ си възвръща изцяло функциите по „валутната политика“: тя поема от Външнотърговска онези задачи, които са присъщи на централна бан-

¹¹ Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том IV.

ка, като по този начин затваря цикъла, отворен през 1964 г. с обособяването на две самостоятелни институции.

В плановата икономика цената на валутата (валутният курс), подобно на всички останали цени, е фиксирана и централно определяна. Този ключов параметър отразява съображения, свързани както с условията в системата на СИВ, така и с капиталистическите пазари. Наред с тях курсът е натоварен и с тежки фискални задачи: през него (чрез системата на вътрешните цени) се извършва огромна част от държавното преразпределение на ресурси, генериращо необятни потоци от субсидии. Тук основният принцип в течение на целия период е поддържането на надценен лев, който счетоводно „намалява“ бюджетното бреме на външния дълг, причинява загуби на износителите и „защитава“ неефективните местни производства чрез „евтин“ внос. Тези виртуални „загуби“ и „печалби“ от контакта с външните пазари са компенсирани чрез сложна система от дотации и с въвеждането на множество коефициенти и надбавки към официалния паритет, през които се формират вътрешните цени. В икономиката всъщност няма *един* валутен курс, а разклонена *мрежа* от курсове, щадящо адаптиращи външните условия към изискванията на конкретни отрасли, предприятия, видове плащания. Общата цел е производителите да бъдат изолирани от световната конкуренция и от международните цени, като „възмездие“ за неефективността на икономиката идва през бюджета, за сметка на периодично натрупващ се външен дълг.

Архивите показват, че ирационалността на този механизъм е ясна на БНБ отрано. Проблемите, свързани с надценения лев (особено остри след паричната реформа от 1952 г.), са поставени още през 1957 г., когато банката лансира идеята разчетите по външнотърговските субсидии от бюджета да се пренесат в нова институция – нещо, което се случва седем години по-късно с учредяването на Външнотърговска банка. По-радикалният призив е за промяна на курса и за съобразяването с реалната покупателна сила на лева. Посочено е, че така би се разрешил „формалния[т]“ въпрос за големия размер на загубата от износа на наши стоки ... [и] въпроса за загубите и печалбите ще се пренесе там[,] където му е истинското място“, т.е. на микроравнище, в предприятията.

В тази сфера БНБ обаче не е в състояние да промени нещата, доколкото става дума за „голям политически и финансов въпрос“ от компетенцията на СИВ. В края на 50-те години тя плахо предлага проучване (разбирай преразглеждане) на международните цени и курсове в рамките на Съвета – сюжет, който ще се превърне в лаймотив на всички обсъждания в общността през следващите години. Призивът всъщност е внушение за девалвация на лева и по-нататък – по различни поводи – БНБ винаги ще клони към подобно решение.

Центърът на валутната система в рамките на Източния блок е рублата, като курсовите съотношения на лева с долара (вж. **6.2.2.**) минават през паритета към съветската валута (вж. **6.2.1.**). Когато в началото на 60-те години в СССР променят златното ѝ съдържание, България е принудена да ревизира това на лева, както и да преразгледа цялата система на вътрешните цени. В сборника са представени архиви, свързани с тази операция, с разчети по нея и с проучвания на бюджетната възвръщаемост от износа. Те дават ясна представа за структурата на вътрешните цени и на валутните коефициенти. Документирано е и как конкретната величина на новоприетото съотношение е фактически посочена от Москва.

Неадекватността на валутните курсове (този път към долара) излиза особено настойчиво на преден план през втората половина на 80-те години. БНБ отново защитава нуждата от обезценка на лева чрез корекция на валутния коефициент (вж. **2.2.1.**), а острата съпротива и забавянето идват от Министерството на икономиката и планирането, заинтересовано да използва до дъно фискалния ресурс на надценения лев. До последно се отлага и въвеждането на *единен* валутен курс, по който да се осчетоводяват държавния дълг, балансите на БНБ/Външнотърговска банка и разходите/приходите на предприятията. В по-общ план става дума за конвертируемостта на лева, т.е. за премахване на филтрите, през които международните цени проникват в българската икономика. Поместените материали показват, че идеята витае още от края на 60-те години (1969 г.) и по-късно битова в най-различни форми – пълна валутна самоиздръжка (1987 г.); проектозакон за стопанска сметка и в конвертируеми левове (1989 г.)... Конвертируемостта обаче е неосъществима, тъй като нейното въвеждане пряко или косвено предполага изключената от властта политическа опция за промени в базисни постулати на системата.

Сборникът представя документи относно резервите (валутни и златни), поддържани през годините в БНБ (вж. 6.4.). На валутния резерв не се гледа (както днес) като на авоар, обезпечаващ стабилността на лева: той е третиран преди всичко като буфер, който дава известна маневреност при използването на кредити в конвертируема валута или възможности за финансиране на поредната приоритетна програма. Самите организационни форми търпят много промени (оперативен валутен фонд; фонд „Валутен“; Стратегически валутен резерв и пр.), но общият принцип е, че със средствата се разпорежда изключително и еднолично върховният партийен ръководител. Както показват поместени документи, при управлението на сумите в края на 80-те години и тук се появяват пролуки, като от тях несанкционирано са посрещани падежи по външния дълг (повод за остър конфликт между ръководителите на БНБ и Външнотърговска банка и за гняв на Генералния секретар) или отделни трансове са давани за инвестиране от фирми на Робърт Максвел. Съвсем не случайно именно този авантюрист с крайно ниска репутация в западните финансови среди е първият кандидат за учредяване на чуждестранна банка в България през 1990 г.

Постоянно произвежданият от плановата икономика дълг е абсорбиран от държавата. Неговото *вътрешно* измерение в крайна сметка се покрива от монобанката, поради което подобренията няколко документа относно монетизирането на държавния дълг са поместени в раздела за паричното обращение (вж. 5.1.). Подробен доклад от средата на 60-те години ясно показва начина на натрупването му през ДСК и ДЗИ. А във втората половина на 80-те години дефицитите на бюджета във все по-големи обеми се монетизират пряко от БНБ. По нейно настояване през март 1989 г. задълженията на държавата към банката са описани, формално признати и разсрочени, с което де факто (но не открито) се декларира неплатежоспособност на правителството по вътрешния дълг (вж. Годишния отчет на БНБ за 1988 г.). От особен интерес са свидетелствата за неударжливото положение в края на 1990 г., когато Министерството на финансите урежда (по телефона, преди да ги оформи писмено) спешни кредити от БНБ за изплащане на пенсиите и за други неотложни разходи.

В последния раздел на сборника значително по-подробно е отразено *външното* измерение на българския държавен дълг (вж. 7.; вж. и 2.2.1.). То е особено критично за комунистическия режим, доколкото именно навън той се натъква на твърди ограничения, които налагат провеждането на известни реформи и определят границите на възможния стопански растеж. Приведените архивни материали представят голям обем фактология и статистическа информация по тези въпроси, без, разбира се, да обхващат цялото им многообразие.

Съществен сегмент от дълговите отношения на страната са в рамките на СИВ и най-вече със Съветския съюз (7.2.). Социалистическият лагер така и не успява да създаде своя „резервна“ валута за многостранни разплащания, а преводната рубла не се превръща в пълноценни световни пари, оставайки единствено разчетна единица. Обменът между отделните държави следва „съгласуването“ на националните планове, движейки се в предопределените рамки на договорените „натури“. Разбира се, отношенията с партньорите от СИВ (особено със СССР) са силно политизирани: отсрочките по целесъобразност, изгодни рефинансирания или други форми на фаворизиращо третиране са честа практика. Нееднозначна е играта и в банките на СИВ, където се пресичат интересите на страни с различно равнище на развитие. Документ от средата на 60-те години показва, че България системно настоява за по-ниски лихви по отпусканите заеми, но изпада в изолация и е принудена да приеме искането на СССР и на по-напредналите източноевропейски страни за повишаване цената на кредита. При всички случаи двустранните държавни кредити, получавани от Съветския съюз, не могат да се разглеждат отделно от общия контекст на българските дългови проблеми. Става дума за скачени съдове, за тригълни операции по финансиране на платежния баланс, в които дефицити към капиталистическите държави се запущват временно със свежи пари от Госбанк или (в много по-малък размер и само инцидентно) от централни банки на други социалистически страни (вж. 7.2.; 7.3.2.).

Незаобиколимото тясно място в отношенията на България (и на всяка планова икономика) с външния свят остават контактите с капиталистическите икономики. Множество свидетелства очертават механизмите, по които се трупат неравновесията на платежния баланс в конвертируема валута (7.1.; 7.3.; 6.1., 6.3.; 2.2.1.). Главният директивен документ тук е валутният план, хронично нарушаван по всевъзможни линии. Неговото изработване и изпълнение поражда постоянни търка-

ния между БНБ и Министерството на външната търговия. Систематичните провали на заданията по износа например, раздуват потребностите от краткосрочен кредит във валута, договарян от БНБ със Запада. А въпреки уж изключително стриктния контрол и пълния валутен монопол, много предприятия успяват да си уредят извънпланов внос или дори търговски заеми без санкцията и знанието на банката... Така, властта сравнително бързо се откъсва от първоначалната си идеология. Ако доктрината през 50-те години изисква по всякакъв начин да бъде избегната „и най-малката зависимост на нашето народно стопанство от капиталистическия пазар“, реалностите постоянно се отдалечават от този императив. Сборникът подробно документира как българската планова икономика изпада в трите дългови кризи в своята история – в началото на 60-те, в края на 70-те и (терминалната) в края на 80-те години.

Особено подробно е проследена първата криза. Този избор се дължи не само на наличието на обилен фактографски материал, но и на голямата прегледност, с която в хода на тази криза се проявяват вградените външноплатежни ограничения на плановата система. Конкретните събития са породени от стремителното нарастване на доларовия дълг след 1956 г. вследствие на непремененото и политически мотивирано форсиране на растежа. Особено в ситуацията е, че задлъжнялостта е най-вече към съветските банки на Запад (*Moscow Narodni Bank* в Лондон и *Banque commerciale pour l'Europe du Nord* в Париж), използвани от сателитните държави като източник на краткосрочни кредити за покриване дефицитите на платежния баланс в критични ситуации и за финансиране на външнотърговските плащания с развитите страни (вж. 7.3.2.). Отношенията с тези банки са смесени от икономически (те са принудени проформа да се придържат към действащите на Запад регулации) и политически съображения. Всички важни решения се взимат от принципала им в Москва (Госбанк) след мъчителни обсъждания и преговори между български и съветски политически институции. В сборника са налице документи, съдържащи изключително интересни детайли от договарянето и разсрочването на българския дълг към двете банки в началото на 60-те години, когато България е на прага (в някои моменти технически дори и де факто) в състояние на прекратяване на плащанията. Контактите (осъществени от висши служители на БНБ) са много интензивни, изпълнени както с чиновничеството към метрополията, така и със сподавена неприязън (излята тук-там в емоционални резолюции) към съветските контрагенти. В редица отношения тези митарства ни връщат към мисиите на български министри и висши служители по уреждане на външния дълг отпреди 1944 г.¹²

Кулминацията и развързката на тази дългова криза настъпва с един напълно неортодоксален ход, какъвто е продажбата на българските златни резерви (вж. 6.4.2.). Златото на БНБ е физически пренесено в Москва още през 1959 г. (под предлог, че сградата на банката не е в състояние да понесе ядрен удар), а по-късно на две партии е продадено, за да бъдат покрити падежите по дълга към съветските бани в Лондон и Париж. В самия край на 1962 г. около 21 тона злато са закупени от Госбанк, макар две години по-рано да се е обсъждал вариантът тя да го продаде срещу капиталистическа валута за сметка на БНБ и с осигурения ресурс да погаси българските задължения. През 1964 г. са продадени още 4 тона, надлежно депозирани предварително като златен залог в Лондон. Операциите са проведени в пълна секретност, като дори счетоводните операции са взети по устно нареждане, с изричната писмена санкция на Т. Живков. Представените документи за първи път правят публично достояние този уникален епизод от нашата финансова история. След него започва трупването на нов златен резерв, като БНБ прибегва и до ограничени заеми срещу златен залог от Банката за международни разплащания в Базел.

Втората дългова криза е последица от шоковото нарастване на цените на нефта в средата на 70-те години. Проблемът този път е пряко свързан с дългове към западни партньори. Изходът за България се оказва отново политически – разрешението, дадено от съветското ръководство, страната да реекспортира нефт по световни борсови цени, благодарение на което платежните дефицити са покрити, а през 1984 г. задлъжнялостта в конвертируема валута е сведена до своя минимум.

Материалите в сборника осветляват и последната криза, довела до мораториума от 1990 г. (7.; 2.2.1.). Тя се развива под въздействие на комбинация от фактори – изначалната неадаптивност на плановата икономика, изострена в условията на все по-глобализиращата се действителност;

¹² Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том II–IV.

спирането на плащанията на Полша и Югославия, отразили се върху оценките на кредиторите за региона; кризата с дълга на държавите от Третия свят, направила несъбираеми големи български вземания от тях; масираното отпускане на държавни кредити за „приятелски“ режими, които не са в състояние да ги обслужват (вж. 7.2.; 2.2.1.); неблагоприятните тенденции във валутните курсове и лихвените равнища на Запад; напълно неадекватното и изкуствено форсиране на растежа през 1985–1986 г., провеждано от българските власти като прилежна имитация на възприетия в СССР курс към „ускорение“; нежеланието и невъзможността на Съветския съюз да поеме наново обичайната роля на „платец от последна инстанция“, традиционно възприемана на Запад като най-надеждната гаранция за българската платежоспособност. Поместеното показва как още откъм края на 1986 г. в БНБ са наясно, че страната отива към неплатежоспособност. Инвентаризирани и предавани „нагоре“ са множеството симптоми за загуба (а през 1989 г. и за срив) в доверието на банките-кредиторки към България. Всичко това е сигнализирано многократно в нейни доклади, а в края на десетилетието перспективата за спиране на плащанията се коментира в редица документи на властта. Справка от август 1990 г. (вж. 6.4.1.) проследява топенето на валутните резерви в началото на годината, приключило с обявяването на мораториума към частните банки-кредиторки.

Обсъжданите решения обаче издават паника, раздвоение и безпътница (вж. 2.2.1.; 3.1.; 6.; 7.). В тази атмосфера се дава ухо на най-неправдоподобни предложения.¹³ А плановата машина е парализирана, като осъществява единствено рефлекторни действия, свеждащи се до вълна от разсрочвания по задълженията на предприятия и на цели сектори, до палиативно увеличаване на вътрешния и външния дълг. Краен „вътрешен“ източник е монетарната емисия на БНБ. При умуванията над ситуацията банката е значително по-„радикална“ в констатациите и предложенията си, отколкото Министерството на икономиката и планирането, с което ведомственият конфликт е неприкрит. В докладите си тя идентифицира редица от източниците на бюджетни дефицити и каналите за тяхното финансиране чрез БНБ, претендира, че формулира „антиинфлационна политика“, настоява за фактическа девалвация на лева. Същевременно в позицията ѝ прозират бараж от идеологически клишета и професионален недостиг. Както се вижда от документите, тя така и не стига до изработването на цялостен стабилизационен пакет, до разбиране за либерализация (не само за „корекция“) на цените и до поставяне под въпрос на плановата икономика и/или на държавната собственост. Предстоящото все още се мисли като „приспособяване“ на плана към някаква форма на крайно регулиран „пазар“, където държавата продължава да доминира.

Тези рамки в интелектуалния хоризонт на властта (оформящото се извън нея другомислие в края на режима страдаше от свои си ограничения) предопределят и основните принципи на „стабилизационната програма“, лансирана в началото на 1990 г. Поради представителността ѝ за идеологията на управляващите, заради тежките ѝ негативни икономически последици и отраженията ѝ върху статута на БНБ на програмата е посветен отделен раздел (2.2.2.), отразяващ единствено гледната точка на правителството. Макар след политическите промени официалният език външно да започва да се променя, да прилага заемки от вече публичните становища на критично настроени икономисти и все по-силно да се чувства влиянието на международните финансови институции, през годината така и не се стига по-далеч от изготвянето на списъци с имитационни мерки и от кухи анонси за институционални промени. Текущото управление на икономиката продължава да се води ден за ден, много от институциите на старата система са си на мястото, а идейните нагласи на кабинета не отиват отвъд „смелото“ виждане (изразено от А. Луканов), че „днес никой не може да твърди, че пазарната икономика е равностойна на капиталистическата“. Синтез на тази половинчата и непоследователна политика от 1990 г. е надвилото клише за „постепенен преход“, отложило с повече от година (при изключително висока цена) най-належащите макроикономически промени.

В сборника е отделено внимание и на една наглед периферна тема. Обособени са (вж. 7.3.1.) архиви, свързани с продължението на „старата“ българска дългова история¹⁴ в напълно променения след 1948 г. политически контекст. Поместени са преписки относно по-специфични казуси, като например отношенията с банкера (а след войната емигрант и сътрудник на американското разузнаване) Ангел Куюмджийски (уреждането през 1948 г. на висящите взаимни претенции

¹³ Вж. например докладната от 14 декември 1988 г. в 7.3.2.

¹⁴ Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Том II–IV.

между него и българската държава се оформя в помпозен документ), или по българските вземания от Третия Райх. Голям интерес представлява сключеното през декември 1948 г. споразумение с държателите на предвоенните облигации от нашите държавни заеми, призвано временно да реши натрупаните висящи проблеми. Впоследствие, по вътрешни и външнополитически причини комунистическата власт негласно едностранно го денонсира. Като вариант тя дори обсъжда революционния ход за „заличаване“ на съответните договори и закони чрез изпълнение на правителствено нареждане за отмяна на всички закони преди 9 септември 1944 г. и на последствията от тях. През следващите години се отива към двустранни междудържавни спогодби, обвързващи спорните проблеми относно старите дългове със споразумения по множество други въпроси. Процесът се проточва десетилетия, като последната е сключена с Англия едва през 1987 г.: България ликвидира напълно последиците от серията мораториуми след края на Първата световна война три години преди да обяви следващия...

Полезно е, преглеждайки документите, читателят (най-вече по-младият) да обърне внимание на особеностите в езика на епохата и на неговото развитие. В началните години служебната преписка е пропита от силно идеологизиран индоктриниращ стил, с който се обсъждат дори чисто технически проблеми. Успоредно с „узряването“ на социализма изказът става по-безцветен, остро патетичният партиен тон отстъпва място на механично и безстрастно повтарящи се дежурни формули, междуведомствените и личностни конфликти избледняват и често (но не винаги) започват да затъват в меки взаимни компромиси. През 70-те и в началото на 80-те години все по-широко се налага едно нормативизирано и наукообразно пустословие, много от текстовете губят консистенция, съдържателните факти са удавени в плява. В този смисъл представените документи са до голяма степен саморазобличаващи се и говорещи сами за себе си – те възпълщават реалност, която от днешна гледна точка граничи с абсурда и по която коментарите обикновено са излишни. Това че редица материали са буквално скучни и/или безсмислени отразява пораждащата ги действителност, като тъкмо подобно съответствие ги прави ярко илюстративни и заслужаващи да бъдат поместени. Нека отбележа също така, че „архивирането“ на комунистическата икономика е ставало значително по-недобросъвестно, отколкото през предходните години – след 1948 г. историкът нерядко се сблъсква с документален хаос, с лошо систематизирани и подреджани материали.

Но дори в подобен контекст границата между официална и експертна реторика не е напълно залитана. От една страна, през онези четиридесет години *публичното* политическо обсъждане от властта на икономическите проблеми не излиза от задължителния идеологически мундир: поради това (освен в много наложителни случаи) присъствието на чисто политическия жанр в сборника е сведено до минимум. От друга страна, в зависимост от функционалното си място всяко ведомство развива една или друга степен на „технократизъм“. Положението на БНБ в институционалната инфраструктура на плановата икономика е такова, че банката повече от други учреждения може (дори е принудена) да назовава напреженията и тенденциите с истинските, или поне с лесно различими имена. Това се отнася най-вече до процесите, свързани с външния дълг и с платежните затруднения, където експозицията към световните пазари е пряка, а по-трезвите оценки и прилагането на рудиментарни „пазарни“ инструменти са неизбежност.

Двусмислеността на езика се проявява особено отчетливо в годишните отчети на БНБ. Разпространявани „строго секретно“, само в по няколко екземпляра, тези стереотипни отчети задължително включват актуалните политически коректни заклинания и стриктно следват изискванията на поредната партийна кампания. Това са трудно четими текстове, написани в криптиран за здравия икономически разум „експертен“ жаргон, загубили изцяло (що се отнася до „вътрешната“ икономика) своята предвоенна аналитична стойност. Същевременно анализите са изместени към произвежданите в голям брой от банката тематични и периодични докладни записки или информации. Днес основната част от годишните доклади след 1948 г. представляват интерес единствено като набор от числа, по които с голямо търпение, въображение и находчивост историците биха могли да възстановят някои действително важни аспекти от икономическия живот. Едва от средата на 80-те години ежегодните отчети на БНБ започват да претендират за определена съдържателност, да включват по-„разчупени“ коментари и артикулирани позиции, да представят отделни по-информативни индикатори. Поради всичко това в сборника намират място само извадки от докладите за

кризисните 1985–1989 г. (в пълен обем те не могат, а и не си струва да бъдат поместени) (2.2.1.), докато стандартизираните образци от времето на „по-спокойните“ предходни периоди остават без внимание.¹⁵

Накрая, нека припомня, че издаването на настоящия том стана възможно само благодарение на обстоятелството, че БНБ отвори своите архиви. За съжаление, обществото все още няма достъп до *цялото* документално наследство за българската икономика през този уникален период, защото и досега нито едно друго стопанско учреждение не е разкрило изцяло запазените си архиви. Такива важни институции като Министерството на финансите или някогашният Държавен комитет за планиране продължават да излагат единствено своите „несекретни“ масиви, където смислените документи са изключителна рядкост. Известни ценни допълнения идват от откритите фондове на Централния комитет на БКП, на Министерския съвет и на Външнотърговска банка, съхраняващи обаче основно документи с по-друг профил. Така, макар двадесет години след началото на прехода в познанието за комунистическото стопанско минало на България да е направен важен пробив, той все още предстои да бъде разширяван. Дано отговорното отношение към институционалната памет, проявено от БНБ и Държавна агенция „Архиви“, даде вдъхновяващ пример за следване.

Завършвайки издаването на поредицата бих искал сърдечно да благодаря на архивистите, с които през годините издирвахме и пресявахме огромното документално богатство. Първите два тома станаха възможни с усилията на Стоян Бояджиев, Елена Бугарчева и Красимира Донова от Централния държавен архив, а най-дълго в това пътуване из миналото ме придружаваше с търпеливата си и всеотдайна работа Христо Яновски (Централен държавен архив и по-късно БНБ), с когото преминахме през подготовката на четири от петте тома.

Съществена заслуга за крайния резултат има и отдел „Печатни издания“ към БНБ, където книгите с прогресивно нарастващ обем бяха комплектовани, редактирани и подготвени за печат. Искрената ми благодарност е за Людмила Димова, която успя безупречно да организира и мотивира своя екип за реализирането на тази нелека и сложна задача.

Румен Аврамов

*
* *

Археографската обработка на документите и в този том изцяло следва обявените в томове първи, трети и четвърти правила и принципи. Внушителният брой на представените документи (907 – с 245 повече от предходния четвърти том) е причина за пестеливото предоставяне на справочни данни и обяснителни бележки за личностите, фактите и събитията, представени в документите.

Христо Яновски

¹⁵ Пълният набор от годишните доклади за разглеждания период може да бъде намерен както в Централния държавен архив, така и в библиотеката на БНБ.